

Nagy J. Endre

EURÓPA MAGYAR (KELET-KÖZÉP-EURÓPAI) SZEMMEL

avagy Weber, Bibó és Márai Európáról és Közép-Európáról

Magyarország az elmúlt közel száz évben kétszer fordult higgadtan az Európához való viszonyához, ha eltekintünk a Trianoni békétől és közvetlenebb hatásaitól. Először a harmincas évek végén amikor a területi revíziók és a II. világháború kitörése megmozgatta nemcsak a határokat, de a magyar fantáziát is. A vitát talán a Márciusi Front 1937-es kiáltványának 12.-pontja (is!) indukálta, amely kimondta: „Magyar revíziót: a dunavölgyi népek számára a hovatarozandóság kérdésében az önrendelkezési jog tiszteletben tartásával. A pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben a dunavölgyi öncélúság és konföderáció gondolatának megvalósítását”¹. Ez az óvatoskodó megfogalmazás is mindenféle konvulziókat váltott ki jobb és baloldalon (kifogásolva respektíve a pánszláv- vagy pángermán, sőt látenszen a pánmagyar „veszélyeket”), de talán érdekesebb volt a Pethő Sándor által a *Magyar Nemzet* 1940 december 31-i számában *A magyar állam és a nemzetiségi kérdés* címmel megjelentetett írás, ami aztán számos hozzászólót mozgató meg (Gál István, Baráth Tibor, Kosáry Domokos, Ferdinándy Mihály, Gogolák Lajos, Kunszery Gyula). A hozzászólások egy hónapon keresztül jelentek meg a lapban, s a vitát Szekfü Gyula írása zárta², megmutatva jórészt volt tanítványainak, hogy a Kelet orientáció Kossuth Duna-konföderáció tervében is egyfajta dezilluzionizmus kifejeződése volt, ami visszhangtalan maradt román és délszláv részről³. S ezt folytatva arra hívta fel a figyelmet: nehogy úgy járjanak, mint a „transzilvánizmus” lelkes erdélyi hívei, aki nem akarták észrevenni, hogy se a szászok, se a románok nem kaptak az ő ötletükön.⁴

A nagy vitában természetesen megszólaltak mások is, így Révai József, Németh László, de terveket kovácsolt Bajcsy Zsilinszky Endre és Bethlen István is, előbb délszláv föderáció, utóbbi pedig egy magyar-erdélyi-román föderáció felé tapogatódzva⁵. De mindannyian, kivéve Révait, aki szovjet perspektíváról beszél, ismétlem, mindannyian magyar perspektíváról, nagyon magyarul beszélnek elsősorban Kelet-Közép-Európából. Mind azt keresik, amit Bethlen úgy fogalmaz meg, hogy

nekünk meg kell találni azt a magyar érdeket, ami egyben európai érdek is, mert csak akkor lehet esélyünk a háború utáni rendezésben⁶. Majd látni fogjuk ennek a vitának a második világháború utáni folytatását Bibó Istvántól *A Kelet-európai kisállamok nyomorúságában*, melyben a három Közép-európai országnak, Lengyelországnak, Csehszlovákiának és Magyarországnak közös bajait és sikereit elemzi a világháború utáni békék fényében.

A másik vita jóval későbbi, és itt már európai perspektívában közelítik meg a magyarság problémáját is. A vita megintcsak Bibó Istvánnak köszönhető, aki megihlette Szücs Jenőt, s ő a *Bibó-émlékkönyvben* jelentette meg először szeminális művét, *Vázlat Európa három régiójáról*-t. Ez a vita valójában egy álcázott vita volt, ahol az álca mögül elősejlett a nagy magyar, vagy nagy kelet-európai kérdés: menthetetlenül szovjet befolyás alá vagyunk-e ítélve, vagy van valamilyen sajátos kelet-közép-európai érdek is. Mert a tudományos kérdés mögött: két vagy három régiója van-e Európának, az a kérdés rejlett, hogy legitim-e, tudományosan azaz történetileg alátámasztható-e a Szovjetunió kelet-európai uralmi igénye vagy sem. Aki, mint pl. Berend T. Iván amellet kardoskodott, hogy Európának csak két régiója van, keleti és nyugati, az ezzel – kimondatlanul is – azt képviselte, hogy bármilyen sajnálatos is esetleg, Magyarország Kelet-Európába, azaz a szovjet befolyás alá kell hogy tartozzon⁷. Amivel szemben Szücs Jenő, bátran kiállt a három régió mellett, s bár talán maga sem gondolta végig, ezzel síkra szállt a szovjet befolyástól mentes Közép-Európa mellett.

Legutóbb pedig az európai alkotmány francia és belga kudarca mozgatta meg a szkeptikusokat, akik mélabúval érzékelik, hogy egyrészt a határon túli magyarság helyzete egy jottányival sem javult, mondjuk, Szlovákia és Románia csatlakozásával (sehol sem lehet érdemben felvetni a dühödtt ellenreakciók miatt a magyar területi autonómia problémáját), másrészt azt is csalódással kell megállapítani, hogy az európai alkotmányba általunk valósággal belopott nemzeti kisebbségek megemlégtése is milyen sápadt eredmény, főként azért mert nem látszik semmi gyakorlati konzekvenciája lenni.

Rövid előadásomban négy szerzőt fogok bemutatni azzal kapcsolatban, hogy mit is gondoltak Európáról. Az egyik egy „relációs személyiség”, Max Weber (akire az érvényes, amit ő Goethéről mondott, hogy tudniillik csak minden kétszáz évben születik ilyen zseni), aki már majdnem száz éve halott, de életműve a tudományelmélettől a vallásszociológiáig máig élő és megkerülhetetlen, s aki nélkül szerintem már eddig is hiába fogtak hozzá sokan, főként külföldi szerzők az Európai Unió előtörténetének, vagy ahogy mondják az „Európa eszmé”-nek ábrázolásához. Azért nevezem „relációs személyiségnek”, mert ő volt az, aki életében leginkább elismert és leginkább vitatott művében „A protestáns etika és a kapitalizmus szellemé”-ben legvilágosabban kitzte azt a kérdést, amit mindenkinek fel kellene tennie, aki Európával célzatosan foglalkozik,

hogyan tudniillik, milyen sajátos és csak Európára jellemző kultúrtörténeti sajátosságok azok, amelyek magyarázzák ilyen unikális jelenségnek, mint az európai kapitalista kultúrának a létrejöttét, amivel egyben arra is választ ad, hogy mi is az a sajátosan európai⁸. Persze a XX. század két nagy totalitarizmusáról nem tudhatott, bár szerintem a „szolgaság háza” víziójával előre megjósolta. Ezért mindenkit, aki a kérdéssel foglalkozik hozzá lehet mérni, mint ideáltipikus megfogalmazásához az „európaiságnak”.

Második szerzőm, Bibó István, aki – ezt az itt lévő külföldieknek mondom – aki a keresztény középosztály sarjaként szembefordult saját osztályával, a népi mozgalom ideológiáját ötvözte a francia forradalom szabadságeszményeivel s így fordult szembe a sztálini totalitarizmussal, s lett 1956-ban a Nagy Imre kormányában államminiszter, s aki miután november 4-én az oroszok bevonultak ő még három napig ott maradt a Parlament épületében, mint- hite szerint- a magyar kormány egyetlen törvényes képviselője. 1957-ben letartóztatják, majd életfogytiglani börtönrre ítélik, ahonnan 1963-ban szabadul a felpuhuló Kádár-rendszer amnesztiájával. Ezután vállalkozik arra a hetvenes évek elején hogy mindent összefoglalva, amit tud az európai történelméről, magnetofonra mondja „Az európai társadalomfejlődés értelme” című munkáját. De ezt megelőzendő, miután először röviden kitérek Bibónak a kelet-európai kisállamok nyomorúságáról szóló tanulmányára, bemutatom azt a vitát, ami az MTA Történettudományi Intézetében zajlott 1986-ban Szűcs Jenő már hivatkozott tanulmánya és tézisei felett.

A harmadik, immár kelet-közép-európai szerzőm Czeslaw Milosz, a lengyel Nobel díjas író, aki a két világháború között a vilniusi egyetemre jár, melyet a mi Báthory Istvánunk alapított 1679-ben, s ott vált először antinacionalista, antiextrém kommunistává, s lett élete delén hívő katolikus és Berkeley Egyetem irodalom professzora. Vele tudom bemutatni – mint egy másik „relációs személyiséggel” – azt a kelet-európai sajátosságot, amely Európából, az „európaiságból” normatív fogalmat kovácsolt kifejezve az itt élő népeknek, a cseheknek románoknak, lengyeleknek és litvánoknak és a többieknek azt az elnyomatásból kikíváncsozó vágyát, amely oly kiválóan tükröz műveivel Thomas Masariktól és Milan Kunderától kezdve a zágrábi Praxis Köri és az Erdélyben élő Sütő Andrásig (hogy csak találmra kapjak ki néhány nevet) mindenki, aki itt az elmúlt jó száz évben valamilyen totalitarizmusban vagy másik, sokszor szomszédos néptől szenvedett hányattatásokat. S nála mutatkozik meg a Nyugattal való szembesülés után a kiábrándulás, de az emeletti csodálat megmaradása is, és az is megjelenik nála, hogy Európáról mindig, mint a nemzetek Európájáról beszél.

Végül, negyedik szerzőm, egy író, egy polgári író, aki 1949-től haláláig emigrációban élt (San Diego, Kalifornia), ahol 1989 januárjában, bár hallván, hogy Kádárt leváltották, de mindezt a kommunisták belviszályának tartva, reményvesztetten golyót röpít a fejébe. Ő Márai Sándor, aki egy felvidéki, a mai Szlovákiához tartozó Kassán (Kosice) születve tör ki íróvá polgári környezetéből, évekig él külföldön, és

egyébként is írásaiban számtalanszor néz szembe Európával Olaszországtól, Franciaországon át Németországig és Angliáig. Évekig él Németországban a Franfurter Allgemeine külföldi tudósítójaként.

Kezdjük tehát Max Weberrel!

Számomra megfoghatatlan, hogy az általam ismert Európa-eszme történetek szerzői miként felejthették el az Európa egységhez vezető szerzők közül éppen Max Weberet. Igaz, hogy ő nem beszélt kifejezetten Európáról, hanem a Nyugatról vagy az Occidensről néha, mégis fő gondja, sőt legfőbb gondja volt annak megállapítása, hogy mi is az „európaiság” a kultúrtörténetben. Mint legnevezetesebb munkájának, *A Protestáns etika és a kapitalizmus szellemének* előszavában kitűzi magának a feladatát, az világosan mutatja, hogy tényleg azok a folyamatok érdekelték, amelyek itt Európában történetileg unikálisak voltak, ahogyan világtörténetileg unikális az is, hogy csak itt jött létre az Európai Unió. „A modern európai kultúrán nevelkedett embernek az egyetemes történelem problémái elkerülhetetlenül és jogosan a következő kérdést teszik föl: a körülmények miféle láncolata vezetett oda, hogy éppen a Nyugat talaján, és csakis itt keletkeztek olyan művelődéstörténeti jelenségek, amelyek – legalább is úgy véljük – egyetemes jelentőségű és érvényű fejlődés irányába mutattak.”⁹ Igaz, hogy itt a történeti individuumon, ami egyetemes jelentőségre tesz szert a nyugati kapitalizmust érti, amely – bárelőfordult a világtörténetben mint irracionális vagy kalandor kapitalizmus, de ennek a Nyugat „különleges jelentőséget adott”, ugyanis „olyan fajtáit, formáit és irányait hozta létre, melyek sehol másutt nem léteztek”¹⁰. S ennek legfőbb formája, ami „sehol másutt a Földön ki nem fejlődött”, nevezetesen hogy létrehozta „a formálisan szabad munkára alapított racionális-kapitalista szervezetet”. Mint a *Gazdaságtörténet*ben tankönyvszerűen meghatározta: „Az újkori kapitalizmus létezésének legáltalánosabb előfeltétele a racionális tőkeelszámolás, vagyis az, hogy a racionális tőkeelszámolás mint norma érvényesüljön a mindennapi szükségletek kielégítésével foglalkozó valamennyi nagy vállalkozás esetében”¹¹. Amihez viszont különféle előfeltételeknek kell teljesülniük: 1. valamennyi dologi termelési eszköz szabad rendelkezésű tulajdonlása, 2. szabad piac, 3. racionális technika, 4. formálisan racionális jogrendszer, 5. szabad munkaerő, 6. a gazdasági élet kommercializálódása (azaz: értékpapír forgalom). Tehát a lényeg az, hogy a szükségletek fedezése kizárólag piaci lehetőségekhez és a rentabilitáshoz igazodjék.

Nem lehet célunk ennek a weberi tételnek még jelzésszerű bemutatása sem, csak annyit állapítunk itt meg, hogy innen nézve Webernek nemcsak *A protestáns etika*-ja, hanem egész kultúr-, vallás-, állam-, jog- és közigazgatás-szociológiája nem más, mint ennek a történeti individuumnak, ami a nyugati kapitalizmus genetikusan meghatározott kísérlete. Csupán két elemet emelünk ki, mégpedig a racionalitás csillámló, sokértelmű fogalmát, valamint a az európai politikai fejlődés unikális sajátosságait, mint amik aztán tényleg a nyugat, vagy ha tetszik Európa alkotásai.

Először is felhívja figyelmet arra, hogy sok területen lehet racionalizálni, és igen eltérő végső szempontok és célok szerint, továbbá eltérő irányokban. Például lehet a misztikus szemlélődést is racionalizálni, ami a nem hívő számára irracionális. Amikor a kapitalizmus előfeltételeit vizsgáljuk - magyarázza Weber – elsősorban a gazdasági előfeltételeket kell figyelembe venni, de ugyanakkor a figyelembe kell venni az ellenkező kauzális hatást is, hiszen „mind a racionális technika és a racionális jog, mind pedig a gazdasági racionalizmus keletkezése általában az embernek olyan képességeitől és készségeitől is, melyek bizonyos fajta gyakorlati-racionális *életvezetésre* vonatkoznak”¹². Mármint ennek a racionális életvezetésnek a kialakulását bizonyos mágikus és vallásos hatalmak akadályozták. S ezt kellett leküzdeni ahhoz, hogy létrejöjjön a racionális életvezetés. És Weber vallásszociológiai vizsgálatai oda vezették, hogy a mágia hatalmát a nagy racionális próféciaák törték meg, ha és amennyiben csodákkal és egyéb eszközökkel legitimálni tudták magukat. „A próféciaák feloldották a világot a varázslat alól, és ezzel megvetették a modern tudomány, a technika és a kapitalizmus alapjait”¹³. S mindez mikor történt? Körülbelül 2500 évvel ezelőtt. De Weber tudományos perspektívájában ennyi ideig kellett érné a racionális éthosznak, hogy – összetalálkozva más faktorokkal, mint például a kettős morál megszűnése – tényleg létrehozza modern kapitalizmust a protestáns etika segítségével. Igen, a protestáns etikával, ami betetőzi a világ varázstalanítását. És vallásszociológiájának egyik helyén, ahol a kereszténység sajátosságait dolgozza kifejté, hogy a kereszténységnek már a korai időkben választ kellett adnia arra kérdésre, hogy abban az időben, amikor mindenféle irracionális, karizmatikus szellemi adottság számított a szentség döntő ismérvének, miről lehetett felismerni, hogy Krisztus és a kereszténység pneumatikus teljesítményei Istentől valók és nem sántáni eredetűek. Amire a keresztények azt válaszolták, hogy hatásában nyilvánul meg, amit a híveinek erkölcsiségére gyakorol. Ezért van az, hogy Nyugaton még a kifejezetten misztikus színezetű vallásosság is mindig átcsap aktív és aszketikus erénybe. Majd ezután öt pontban elemzi a kereszténységre jellemző differentia specificákat, s végül ezzel zárja: „A világ összes többi vallásosságával ellentétben a világba beilleszkedő nyugati aszkézis egyértelmű célja a fegyelmezett és módszeres életvitel – ennek tipikus képviselője a 'hivatásának élő ember' -, sajátos következménye pedig az, hogy a társadalmi kapcsolatokba racionális tárgyi keretek között és racionális társulások formájában szerveződnek meg”¹⁴. Majd egy másik helyen: „Nyugaton a vallási tökélyre törekvők szektái az életvitel racionalizálásának lettek erjesztői, beleértve a gazdasági cselekvés racionalizálását is, és nem a világbeli működés értelemnélküliségétől való elvágyódásnak váltak levezető szelepeivé, mint Ázsia kontemplatív, orgiasztikus vagy aparikus eksztatikusainak a közösségei”¹⁵. E ponton legalább egy helyen világosan látszanak a Weber szerint európai, protestáns vallásnak az az egyedülálló – de persze Weber szerint hangsúlyozottan eredeti katólikus kezdemények (mint pl. Szent Benedek regulájában, a Cluny apátságban a ciszterci rendben és a jezsuitáknál mint a világon kívüli szerzetességben megvolt)

utáni sajátossága, mely az evilági aszkézisben öltött testet, befejezve a világ varázstanítását, amit még az ószövetségi próféták kezdtek el – mintegy két ezer évvel korábban.

Mármost, ami a Bibó európai társadalom fejlődésről rajzolt képét illeti, először is a gyökeresen megváltozott történelmi szituációt kell látni, amiben Bibó írt. Ő már túl volt a marxista totalitarizmuson, már megélte az emberi szabadságjogok elkönfiskálását, megjárta a halálbüntetés fenyegető jelenlétében kiszabott életfogytiglani börtönt is. De nemcsak emiatt viszonyult ő a weberi értékmentes szociológiával szemben egy ún. materiális értéketikához. Hanem már a kezdetektől, és kapcsolódva Horváth Barna értéketikájához, már a *Kényszer, jog, szabadság*ban is, amikor a kényszer- és szabadságintézmények egyensúlyát látta a helyes jog garanciájának¹⁶. Ezért, amikor a kereszténység szerepét tárgyalja, elsősorban Krisztus eredeti tanításainak és így a kereszténységnek pozitív vonásait emeli ki, amelyek hozzájárultak hatalom humanizálásához. Itt csak a fő gondolatot emeljük ki, azt, amivel Bibó a kereszténységet egy arra irányuló európai kísérletnek tartja, hogy az emberiségben feloldja a hatalomtól való félelemből eredő gyűlölködést és erőszakgörcsöket. „A keresztény válasz az erőszak, a félelem, és a gyűlölködés görcsére az aktív szeretet középpontba helyezése, az aktív szeretet, mint minden emberi görcsöt feloldani képes, minden erőszakot megsemmisíteni képes, lefegyverezni képes erő szerepel Krisztus példázataiban és példagesztusaiban leggyakrabban”¹⁷.

Bibó is tehát nagyra értékeli a kereszténységet, de nem azért, mert hozzájárult a kapitalizmus keletkezéséhez, hanem ő a kereszténységnek humanizáló, a hatalmat defenzívába szorító, legitimitás-kényszert bevezető mivoltában értékeli. Azt, hogy a kereszténység a hatalmat szolgálattá és funkcióvá értelmezi át, és ebből fejleszti ki a kizárólag Európára jellemző úgynevezett szabadságvédő technikákat (pl. a hatalmi ágak elválasztása, többpártrendszer stb.). Ezzel is magyarázható, hogy például a bíróság politikai célokra használása nyilván hozzájárult ahhoz, Bibó éppen a bírói függetlenséget hangsúlyozza, vagy lokális autonómiákat a szovjet típusú centralizációval szemben. Weber is megsejtette a „szolgaság háza” megjövendölésével a totalitarizmust és megmondta, hogy el fog veszni az egyéni szabadság¹⁸, de ő ezt nem részletezte, csak az állam és társadalom elbürokratizálódást jelezte előre. Bibót viszont saját közvetlen tapasztalatai, sőt börtöntapasztalatai is rávezették arra, hogy nagyra értékelje a független igazságszolgáltatást. De ezektől eltekintve, mint látni fogjuk, a tények tekintetében ami az európai társadalomfejlődést illeti nincsen ellentét. Weber főként a bürokrácia kialakulását magyarázza¹⁹, de azt is kiemeli, hogy sehol Európán kívül nem hozták létre a rendi államot, valamint a „rex et regnum” elvét, s csak itt jöttek létre időszakosan választott képviselők, hivatásos politikus fogalma, a népképviselői parlament, s a neki felelős kormány. Tovább csak itt jöttek létre a politikai hatalom megszervezésére a pártok, s itt jött

létre a politikai intézmény értelmében vett állam racionálisan megalkotott alkotmánnyal, jogállamisággal.²⁰

A magunk részéről egy korábbi írásunkban²¹ azt hangsúlyoztuk, hogy Bibó Istvánnak az egész életműve ún. textuális formátlanásban szenved, de az interpretáció formára hozhatja az elméletet, mégpedig egy sajátos interpretációs technikát követve, mely szerint minden jelentős gondolkodónak van egy centrális kategóriája, amely a mű mint totalitás középpontjából létrehozza a kohéziót, mert szétszórva annak minden résztagjába. Ezt kell az interpretáció során megtalálni (vagy ha maga a szerző explicitté teszi, egy rekonstruktív interpretációban elfogadni). Kifejtettük ott, hogy Bibó esetében ez a centrális fogalom a félelem, és rögtön szorososan hozzátapadva a félelem leküzdésének „szociális technikái”. Nincs itt terünk kitérni ennek a tételnek argumentációs igazolására, hanem mindezek alapján csak azt állítjuk, hogy Bibó Istvánnak van egy nem teljesen expliciten kifejtett politikai filozófiája, amely azonban a maga - egyébként jólismert - fogalmaival (pl. félelem, hatalom, egyensúly, tömeghisztéria, hamis realista, túlfeszült lényeglátó, stb.), és az ezek segítségével képzett teoremmekkel (pl. hogy népek-nemzetek valós vagy reális történelmi kataklizmák nyomán hajlamosak elveszteni valóságérzéküket; hogy a tömegfélelem képes a semmiből előidézni azt, amitől fél; hogy a rögzült hamis alaphelyzet társadalmi kontraszelekcióhoz és torz társadalmi típusok - pl. hamis realista és túlfeszült lényeglátó, hivatásos forradalmár és reakcionárius - kialakulásához és dominanciájához vezet; hogy minden társadalomnak szüksége van egy nem uralkodó értéktételező és értékővő, mintaadó elitre; stb.) egy hierarchikusan strukturált fogalmi rendszert vagy architektúrát alkot, s amely mint interpretatív séma működik a konkrét történelmi-társadalmi anyag feldolgozásakor²².

Az ember akkor lesz ember pusztán vegetatív lényből, amikor rájön, hogy meg fog halni. Az ember az egyetlen halálfélelemmel eltöltött lény. Ettől szenvedve rájön, hogy láthatatlan és látható fenyegetések irányulnak felé, melyek az életét fenyegetik. A láthatatlan fenyegetéstől való félelemtől a valláson és intézményein keresztül igyekszik megszabadulni. A közvetlen és látható fenyegetést a másik ember jelenti. Az ember ember általi fenyegetettségének leküzdésére hozattak létre a békés együttélés szociális technikái mint politikai intézmények. A félelem kiküszöbölésének egyik intézményes arzenálját az uralmi elnyomás politikai rendszerei alkotják. A másik szociális intézményi technika az uralomminimalizálás, vagyis az együttélésnek an-archikus formája felé haladás, amikor is az együttélés kölcsönös szolgálatok rendszerében fog torkollni, s ezáltal az uralomminimalizáló technikák egyben szabadságvédő technikák is. Mindkét irányban számos fokozati képződmény, forma, alak, stb. lehetséges. Ezek a politikai intézmények a társadalmi erők egyensúlyát garantálják ily módon. Valahányszor, akármilyen okból az egyensúly megbillen, kisebb vagy nagyobb csoportokban fellép a tömegfélelem, ami hajlamos az egyensúlyi állapotot nem a kölcsönös szolgálatok révén, hanem a Másik elleni ural-

mi fölény, erőszak, vagy akár fizikai megsemmisítés révén biztosítani. Az egyensúly fennálltának társadalomlélektani előfeltétele van, nevezetesen bizonyos alapmeggyőződések és hitek továbbá ezekkel összefonódó értékek közösségi elfogadása, amihez egy értéktermelő elit uralomtól eloldozott funkcionálása szükséges.

Ez a logikai narratíva kiegészül egy történeti narratívával („a langue parole-ja”), amely bemutatja, hogy az intézmények konkrét történelmi körülmények között és milyen alakokban jelentek meg. Ez a narratíva egy politikai fenomenológia, amely azt mutatja meg, hogy a logikai narratívában megfogalmazott belső lényeg miként bontakozik ki különböző formákat öltve: mint a hatalom humanizálása, azaz funkcióvá-szolgálatáá átalakulása az időben, mégpedig mint eszmék(pl. Krisztus biblia tanításai, a kereszténység tanítása az eredendő bűnről mint, ami hatalmat is megront-hatja; az uralkodó Istentől kapott hatalmáról és neki – majd a népek – számadási kötelezettségéről; az ún. zsarnokölési tan, mely szerint az uralkodót felelősségre lehet vonni, ha megszegi az uralkodónak Szent Ágoston *De civitate dei*-ben eredetileg előírt kötelességeit stb.), és hogyan torkollik bele az európai társadalomfejlődésben olyan intézményekbe, amelyeket Bibó ú. szabadságvédő technikáknak nevez, melyek a következők: államhatalmi ágak elválasztása, bírói függetlenség, többpártrendszer, népképviselői parlament annak felelős kormányval, a végrehajtó hatalom alávetése a bírói ítéletnek, maga bírói a függetlenség, a kiterjedt lokális autonómiák, emberi szabadságjogok. Emez intézményeknek vannak szubjektív előfeltételei, vagyis bizonyos embertípusok tömeges jelenléte a társadalomban, elsősorban az ún. nonkonformista embertípus, aki veszi a bátorságot magának, hogy morális ítéletet mondjon a hatalmon lévőkről, amely embertípus nyugaton alakult ki elsőként, legeslegesítőként Angliában s csak egyre sporádikusabban fordul elő, ahogy Kelet felé haladunk, továbbá a realista, aki nem veszítette el a valóságérzékét stb. A szabadságvédő technikák a nyugati kereszténység területén fejlődtek ki (kisebb részben kínai, főként antik előzmények után), s itt jutott legmesszebbre el a társadalom az uralomminimalizálásba, a születési előjogok és a vagyoni előjogok leépítésében, valamint az egyenlő emberi méltóság elérésében. Mindezek az eredmények úgy minősíthetők „mint a nyugati kultúrkör egyik legvitánkívülőbb, egyik legtartósabb, egyik leghitelesebb, leghumánusabb, legkevesebb veszélyt felidéző teljesítménye, amelynek...végső gyökerei abban a társadalomszervező munkában gyökereznek, melyet a kereszténység Nyugat-európában elindított...A történelem nem ismer még egy ilyen rendszert, a melyik a politika világát és ezen keresztül az egész társadalom életét ilyen mértékben megszabadította a felsőség és a másik ember erőszakától való állandó félelemtől, amelyik ilyen mértékben lehetővé tette volna, hogy a politikai hatalom birtokosai erőszakos halál és vesztőhely nélkül tudják átadnia helyüket olyanoknak, akik erre az adott pillanatban alkalmasabbnak látszanak, és ilyen mértékben lehetővé tegye a népek, hogy döntő pillanatban a kedvére nem való politikai hatalmasoktól megszabaduljon...A hatalmat továbbra is egy

bizonyos kisebbség gyakorolja, ez a kisebbség azonban nem elmozdíthatatlan, és ez nagy teljesítmény²³.

A XVIII. század vége óta azonban annak következtében, hogy értékzavar lépett fel, mert nincs olyan kétségbevonhatatlanul elfogadott értékartikuláló elit, mint hajdan a középkori katolikus egyház volt (míg a hatalommal való összefonódottság miatt e szerepét el nem veszítette), világnézeti totalitarianizmusok jöttek létre, amelyek a nemzetközi intézmények bénultságához és egyes államokban belső egyensúlytalanságokhoz vezettek.

Így néz ki dióhéjban az a koherens politikaelmélet, amelyet szerintünk Bibó képviselt. Ebből sarjadtak ki az olyan konkrét elemzések, mint a *Magyar demokrácia válsága*, vagy *A Kelet -Európai kis államok nyomorúsága*, amiről röviden beszélnünk kell. Mondtuk már hogy ez a vita lezajlott a negyvenes évek fordulója körül, de perspektívája viszonylag szűk volt, mert jórészt csak a magyar perspektíva horizontján tűntek föl a többi kelet-európai népek szempontjai. Most viszont Bibó a három közép-európai nemzetet teljesen elfogulatlanul veszi vizsgálata alá.

Először is azzal kezdi, hogy miként alakultak ki az európai nemzetek, s leszögezi: A nemzet politikai egység, és nem nyelvészeti tényezők hozták létre. Ez még olyanokra is igaz, mint a szlovákság, amelynek nemzettudata a magyar nyelvi nacionalizmussal való politikai és kulturális szembenállásból keletkezett, folytatódott a csehszlovák államhoz csatlakozással, majd az önálló Szlovákia megalakulásával, aztán ismét Csehszlovákiához való csatlakozással (s mi hozzátehetjük: a végleges elválással a rendszerváltás után). Namost, a problémák mégis azzal kezdődtek, hogy e régióban kialakult a nyelvi és antidemokratikus nacionalizmus, aminek előzménye pedig az volt, hogy nyelvi határok cseppfolyósakká váltak. „Ebben a helyzetben a legnagyobb baj nem az volt, hogy a nyelvi határok nagyon kacskaringósak voltak, és nem igazodtak földrajzi, gazdasági előírásokhoz; hanem az, hogy e nemzetek történelmi érzelmei – minthogy túlnyomó részüknek volt történelmi emlékezete – más és rendszeren nagyobb területhez fűződtek, mint amely területen a megfelelő nyelvű lakosság élt...Hamar kialakult tehát az a helyzet, hogy az itt született összes nemzetek szomszédjaik túlnyomó részével ádáz határvitákba bonyolódtak. Ez a helyzet egy csomó háborút és katasztrófát okozott, amiből a nemzeti lét és területi státus még nagyobb bizonytalansága származott. Itt a fő forrása a közép- és kelet-európai nemzetek politikai hisztériáinak²⁴. Mind a három ország szép pályát futott be: mindegyik a nyugati népeknek igazolta magáról szabadságszeretétét, ámde mégis mindhárom elbukott: Lengyelországot többször felosztották, Magyarország elbukott 1849-ben, Csehszlovákia 1938-39-ben. A katasztrófákat az idézte elő lényegében, hogy mind három ország nemcsak az európai reakció hatalmaival került szembe, hanem saját nemzetiségeivel is, s mindhárom ország úgy érezte, hogy a katasztrófák olyan brutális erőszak és igazságtalanság mellett mentek végbe, ami megakadályozta őket abban, hogy meglássák a hatalmi erőszak mögött

részben a történelem logikáját is. Sőt mindhárom ország úgy érezte, hogy Európa szégyenletesen cserbenhagyta őket, és ezért tartozik neki valami elégtétellel. A három ország között az a különbség, hogy ki mikor nyújtotta be Európának az erkölcsi számlát. Így Magyarország rosszkor és rossz módon nyújtotta be, először az 1849 utáni reménytelen reakció idején, másodsor 1918 és 1938 között a fasiszmus szövetségeseiként, míg Lengyelország és Csehszlovákia 1918-ban és 1945-ben is akkor, mikor Európa érezte is a tartozását és képes volt a teljesítésre. Csehszlovákiának nemzetközi segédlettel kisebbségek egész történelmi területét, Lengyelország területi kárpótlást kap elveszített történelmi területeiért, Magyarországnak pedig még arra sincs reménye, hogy visszakapja színmagyar területeit²⁵.

A három hasonló tragédiának mindhárom országban az a legfőbb oka, hogy eltorzult a politikai kultúrája: zűrzavaros politikai filozófiák a hazug propaganda, a közösségért érzett egzisztenciális félelem (nemzethalál, nemzetmegsemmisülés), az ingadozó tömegek, akiket megkellett tanítani a „nemzet leckéjére”, a demokrácia meghamisítása, az, hogy a monarcha, a nemes és katona megtartotta társadalmi megbecsülését, deformálódott politikai jellem (a különbség megtételének nem tudása a valóságos, a lehetséges és a kívánatos között), a hamis realisták elszaporodása (Tiszák, Bratianuk, Pasic, Bethlen, stb.), a nemzeti materializmus (minden, a Nobel-díjtól az olimpiai bajnoksáig elveszített öncélú, spontán jelentését és belekevert a nemzeti öndokumentáció szolgálatába), s végül kialakult egy zűrzavaros publicisztika és egy úgynevezett nemzeti tudomány.

Utóbbi is szerepet játszott bizonyos nemzeti beállítottságokban, melyeket Bibó kegyetlenül így fogalmaz meg: „Ha megkérdezték őket, hogy miért akarnak uralmat gyakorolni olyan népeken, melyek ezt nem kívánják, s miért akarnak többek lenni azoknál, akinél nem többek, akkor régészeti leletekre, népdalokra, művészeti motívumokra, szókölcsönzésekre, szárnyas oltárookra, könyveik és intézményeik hatására mutattak rá, melyek mind azt bizonyítják, hogy az illető nép önélkülük még ma is a legsötétebb barbárságban sínylődnek. Ha számot kellett adni... diktatúrákról és elnyomásról, akkor sebeiket mutatták, melyet Attilával szemben, a törökkel szemben vagy az európai szabadság vagy demokrácia védelmében kapták. Ha esztelen és hiú külpolitikájukat hányta valaki szemükre, akkor történelmüknek évszázadokra visszanyúló vagy pláne időtlen metafizikai 'értelmére' mutattak rá, mely nekik ezt vagy amazt a politikát fatálisan megszabja”²⁶.

A témát kitágítandó Közép Európáról egész Európára, most rátérünk röviden arra a vitára, ami Bibónak fent vázolt nézeteinek tovább gondolásaként keletkezett Szűcs Jenő nagy tanulmánya, a *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, melynek nyomán vitát rendeztek az MTA Történettudományi Intézetében 1986-ban. A vitán két előadó lépett fel, először Szűcs Jenő, aki főként a középkorral, majd Hanák Péter, aki főként az újkorral foglalkozott²⁷. A vitában számosan részt vettek, így Ránki György, Pach Zsigmond Pál, Orosz István, Vörös Károly, stb. S igen jellemző mó-

don a fő vitakérdés az volt: vajon leválasztható-e egy autochton Közép-Európa Oroszország fejlődésétől.

A vitában mind Szűcs, mind Hanák nagyon hangsúlyozták Közép-Európa önállóságát. Nincs itt terünk belemenni a számos szaktörténeti részletbe, de egy-két mozzanatot kiemelünk. Szűcs Jenő először is leszögezi, hogy ő regionális tipológiát alkotott, amely magában foglalja annak jogi artikulációját, a politikai struktúrát, benne az állam és társadalom intézményesültségét, a kulturális szférát, ezen belül azt, amit Hajnal István mint intellektualizációt jellemezett, s mindezen társadalm szerkezetek és a gazdaság viszonyában lehet régiókról beszélni. Ennek alapján elismeri, hogy a magyar társadalom körülbelül 1200-ig bele volt ágyazva a kelet-európai kapcsolatrendszerbe, melyet keletről Kijev, Nyugatról Prága, délről pedig Bizánc határolt. Az államszervezet is hasonló volt, „kíséret-jellegű” (várjobbágyok, servientes regis, kisebb és nagyobb druzsina), ami élesen megkülönböztette a Nyugat hűbérállamaitól. Intellektuális téren is sok a hasonlóság Kelettel, így például az oklevelek számában, de a tartalmában radikális különbség mutatkozik abban, hogy a király és a „nagyok” között pactum és a *communitas regis* nyugati modelljei jelennek meg, vagyis az, hogy itt a krónikások szövegekbe historizált részeket rejtenek el a hatalom eredetéről és a királyság és a társadalom politikai szektora közti viszonyok elvi normáiról. Eközben az orosz oklevelekben ilyet hiába keresünk, csak a széthullott kijevi birodalom igazolását szolgáló aktuálideológiákba beleragadást találunk. A XIII. század óta viszont megszűnt a Kijev-Bizánc tengely körülötte forgalom és ehelyett Velence-Brugge tengely élete kezdődött el, s ezáltal Magyarország a középkor végéig a nyugati világrésze lett kereskedelmi szempontból. 1250 után pedig betörték a társadalm szerkezet új elvei, mégpedig viharos gyorsasággal, miközben Oroszországban a mongol invázió következtében megmerevedtek sőt eltorzultak a struktúrák. Nálunk viszont kialakult a nemesi rend sajátos „szabadságok-ka”, a földesurak és jobbágyok közötti szerződéses megállapodásokkal és a paraszti mobilitás jogi artikulálásával (1298), miközben Oroszországban megmerevedett a társadalom egyoldalú vertikálisitása, a nemesség egyre inkább „szolgáló” jellegűvé vált, stb. Végül pedig ami azt a mozzanatot illeti, amit a marxista-leninista doktrína mindig hangoztatott, nevezetesen a „második jobbágyosság” intézményesülését az Elbától keletre, azt a kérdést veti fel, hogy Magyarország olyannyira eltorzultak-e a struktúrák, hogy besorolható volna a kelet-európai fejlődéstípus egyik alvariánsaként. Miután röviden letárgyalja az orosz fejlődés sajátosságait (a *pomesztye* létrejötte a *votsina* helyett, aminek következtében az új nemesség követelte az orosz jobbágyok végleges földhöz kötését: 1649), rámutat arra, hogy nálunk éppen a XVII. századi rendi küzdelmek árultak hozzá ahhoz, hogy a paraszti szabadság szigetei (pl. a hajdúszabadság) létrejöhözzenek, és egyáltalán a „szabadság” bent maradjon a társadalom vérkeringésében. Ezzel szemben Novgorod elfoglalásától (1478) kezdve Oroszországban szívós rendszerességgel nyomták el a nyugatival némi analógiát mutató autonómiákat.

Ami pedig jellemző Magyarországon, tudniillik egy politikai teória, ami abban különbözött a nyugatitól, hogy kétségtelen belesüllyedt egy „történelmi ideológiába”, addig Oroszországban egyáltalán nem volt politikai ideológia, nem volt mi alól emancipálódni, hanem „egy ’birodalmi’ eszme(’Harmadik Róma’) köré kikristályosodó, s az autokrácia szolgálatába állított bizánci stílusú állammisszika”²⁸.

Hanák Péter vitairata²⁹ félreértések elkerülése végett az elején leszögezi, hogy „gazdaság- és társadalomtörténelmi, az államszerkezeti, a politikai és kulturális jelleg vizsgálatára ... azt bizonyítja, hogy az egységesnek minősített kelet-európai régió-meghatározás két genetikusan, strukturálisan és fejlődéstendenciájában különböző régiót von össze, a közép- és kelet-európaiat”. Megintcsak nem tudunk itt belemenni a szaktörténelmi részletekbe, melyekkel alátámasztja tézisének az önálló közép-európai régióról, ami vaskosan különbözik az Oroszországot magában foglaló Kelet-Európától. De egy mozzanatot legyen szabad kiemelni. Ez pedig a kapitalizmus hazai keletkezésének külföldi eredetét igyekszik cáfolni. Miután hosszasan elemzi a tőkefelhalmozás magyar útját (a házaló – felvásárló – tőkés kereskedő – tőkés vállalkozó), rámutat arra: „A görögök, németek, örmények, meggazdagodván többnyire polgárjogot nyertek, betagozódtak a hagyományos városi, sőt benesi rendbe. A zsidók előtt az 1840-es évekeig ilyen karrier nem állt nyitva. Ők a felhalmozott tőkét ismét üzletbe, kereskedelembe, a közlekedésbe, majd a fellendülő élelmiszeriparba fektették be”³⁰ ez cáfolja a kapitalizmus importjáról, a külföldi tőke generáló szerepéről és az állami támogatásról kialakított nézeteket. „Nem a tőke volt a kapitalizmus keletkezésének időszakában... külföldi, hanem a kereskedő-vállalkozó. Amde letelepedett, magyar honos lett, majd asszimilálódott, és ha nem követjük az ismeretes diszkriminációkat, nem tekintjük őket a *külföldi* tőke képviselőinek. Amint a kapitalizmus genezise nem volt anorganikus, kívülről a magyar és más együttélő társadalmakra erőltetett fejlemény, hanem éppenséggel a kelet-közép-európai kapitalizálódás legjárhatóbb organikus útja”³¹.

A vitában főként Ránki György és Pach Zsigmond Pál képviselték a marxista-leninista Kelet-Európa álláspontot, míg az önálló Közép-Európa mellett szólalt fel Orosz István és Vörös Károly.

Most pedig térjünk át egy kelet-közép-európai íróra, aki lengyel, de formáló éveit Vilniusban töltötte, amit az első világháború végén nem Litvániához, hanem Lengyelországhoz csatoltak. Ő kalandos úton, két társával, akik közül az egyiket a nácik pusztítják el, a másik pedig egy hájas bürokrata lesz majd Lengyelországban, kajakkal jut el a Bodeni tóig, Németországig, Svájcig, de igazában először a Nyugattal Franciaországalakjában találkozik: Párizsba érkezik.

A harmadik, immár kelet-közép-európai szerzőm, a már említett Czeslaw Milosz. Ő először is, amit bemutat (Vilnából magyarul) Vilniusból *Szülőházam Európa* című könyvében, az tényleg Európa, mert vallási, nemzetiségbeli és szociális rétegződés-

beli sajátosságaiban minden megvolt benne, ami Európában: voltak katolikusok, pravoszlávok, zsidók és köztük haszidok, aztán voltak lengyelek, litvánok fehér-oroszok és oroszok, s gimnáziumokban lengyelül, héberül, jiddisül, oroszul és beloroszul tanítottak. Ezért magát tipikus kelet-európainak tekinti, akinek differencia specificája „, a forma – a külső és belső forma –hiányára vezethető vissza. Erényei: szellemi mohóság, szenvedélyes vitakészség, érzék az ironia iránt, érzelmi frissesség, térbeli, azaz geográfiai gondolkodás:, mindez alapvető hibájából fakad: mindvégig kamaszosan éretlen marad, a belső káosz hirtelen dagálya vagy apálya irányítja”³²

Ez a bizonytalan világ a sokféleséget mint lehetőséget tartogatja számára, és ezért lehet aztán, hogy amikor levelet vált egy litván emigránssal, Tomas Venclovával, aki ellenzékiése miatt kénytelen kivándorolni a szovjet Litvániából, azt írja neki, hogy azért tér vissza mindig Vilniushoz, mert számára „viszonyítási ponttá vált, a normalitás lehetőségévé”³³. Ez a közép-kelet-európaiak önbecsülése, amit nem adnának semmiért, amit majd Márai úgy fejez ki: „Vad és keserű világ ez az itthoni. Ez a főzet magyarból, svábbból, szlávból, milyen keserű főzet! De ereje van, valóságos íze! Aki egyszer belekanalazott, minden más emberi kosztot diétásnak érez”³⁴. Nos, ebben benne rejlik a közép és kelet-európaiak valamilyen büszkesége, amiről még fogunk beszélni.

Az is érdekes, hogy mikor először megérkezik Nyugatra, mi neki Párizs. Először is lelkesedés tör ki belőle, hogy „én, mégiscsak eljutottam ide”. S ezen kívül megjelenik az igazi Európának normatív mivolta: „Kínlódva vágyódnak egy másik hazára, amely más, mint születésük révén jutott nekik. Lengyelország nyomozóan hatott ránk. Ott élni olyan volt, mintha egy jégtáblán járnánk, amely alatt eltorzult arcok milliói fitorognak ránk”.(Miközben Párizs a generációk olyan képpé alakul benne mintha kölliomok szövevényében királyok aludnának, akár a kiszáradt téli rovarok),”Az egységes modell hiánya lehetetlenné tette, hogy az embert olyannak vegyük amilyen, nyomban előtérbe nyomult státusa: értelmiségi, paraszt, zsidó. És nem annak a rendszernek a politikája volt a felelős ezért, amelyben gyerekkorunkat töltöttük, hanem az évszázadok. Nem akarom itt eldönteni, hogy jó vagy rossz-e ez a menekülésvágy a szinte megoldhatatlan kérdések elő, csak megállapítom, hogy van ilyen, és hogy a görcsös patriotizmus nemegyszer a belső árulásra a válasz”³⁵. Aztán persze meglátja Párizsban is a franciák „hibáit” is. Hadi expedícióik irtották a színes bőrűeket,, miközben ők élvezték a szabadságot Párizsban, és legmagasztosabb eszméiknek a tábornokaik, előljáróik és kereskedőik sokkal földhözragadtabb törekvései adták az aláfestést, a burzsoázia elleni lázadásuk mélyén a rend irántitizslet rejlett, és a többi ,és a többi. Bár mások robotjából épültek könyvtáraik és múzeumaik, s benn olyan eredmények, amikért „joggal csodálta őket az egész világ”³⁶. De mindent eltitkolták maguk elől, nem nyomasztotta őket a kétségbeesés és képmutatás, ami nem dicséretes egy művész vagy egy filozófus részéről, amikor csak mértékkel

vesz tudomást a sanyargatottak és kiközösítettek nyomoráról. Aztán megértette a rejtőzködő és diszkrét Franciaországot, s nagybátyja, Oscar Milosz nyomán (aki elvállalta Litvániát képviselőt Párizsban, tiltakozásul az ellen, hogy a lengyelek anektálták Vilnius és környékét), azt is, hogy itt minden franciában kétezer évnyi civilizáció van. Majd felteszi a kérdést: „Kinek van igaza? Vajon miben nyilvánul meg az erény: az évszázadokon át türelemmel végzett tájalakításban, a szőlőskertekben való serénykedésben, a XIII. és XV. Lajos stílusú tölgyfa szekerek faragásában, a tapasztaltak és szkeptikusok nyugodt ritmusú munkájában, akik szüneteket közbeiktatva, egy-egy pohár borral és csevegéssel enyhítik az erőfeszítést – vagy a hirtelen támadt nagy akarásokban, amelyek lehetővé tették, hogy a Néva mocsarain felépült Pétervár, és a pusztá sztyeppékről úrrakétákat löhethetnek ki?”³⁷

Hagyjuk meggondolkoztató kérdést tovább válasz nélkül lebegni köztünk, és most forduljunk egy hazai író felé!

Márai Sándorról van szó, aki másodszor, első ifjúkori csavargásai után, akkor néz szembe Európával, amikor a II. világháború után egy segélyszervezetnek köszönhetően eljut Nyugatra. Közvetlenül a háború után vagyunk, és Svájcban egy író érzékenységével látja meg a különbséget, ami a két Európa között van. A lelki rezdüléseket rögzíti, s megfigyelhetjük, miként csap át a normatív Európa valami ambivalens eszményképbe. S valahogy így gondolkodik: „Igen ti itt megszenvedtéték a háborút, de mit tudtok ti arról, amiken mi odaát keresztülmentünk. Ti engem udvariasan ugyanolyan embernek kezeltek, mint bármely nyugatit, de tudom, hogy valahol lenézéssel vegyes sajnálattal figyelitek a barbár Keletről jöttet, sopánkodtok a drágaságon, és már a könyvkereskedő kalkulálja a következő hasznot, melyet a kanadai franciák között el lehet majd érni, ahol egy könyvből négy-ötezer példányt el lehet adni, de egészében ez egy boldog ország, bár félnek az emberek egy műveltséget, mérhetetlen vagyont és jólétet, érett és sértetlen életformákat”³⁸. És ezzel a félénk, óvatos és büntudatos Európával állítja szembe a maga szerencsétlenségére büszke, kelet-európai értelmiségi mégis-fölény-érzetét. „Nem hiszem, hogy ebben a gazdag és boldog városban él egyetlen idevaló ember, aki megértené a pillanatot, amely a legerősebben maradt meg számomra a háború emlékei közül: a pillanatot, mikor Buda felszabadulását követő reggelen, húsz kilométeres gyaloglás után ,L.-lel beértünk a Mikó utcába, leültünk a járda szélére, szemközt a házzal, ahol az utolsó tizenhét évben éltünk, sa romok közül látszott még az én szobámból néhány könyvespolc:, senki sem értheti meg az itteniek közül azt a megkönnyebbülést, amit e pillanatban éreztem:, minden dög volt és rom:, de bennem szabadság volt, mint aki ezt mondja: 'No, végre!' Ez az, amit nem érthet itt meg senki:, azt hiszem, a derék svájci rendőrség kitoloncolna, ha megmagyaráznám nekik ez érzés igazi értelmét:, talán nem is ok nélkül toloncolna ki” (12).

S ebben rejlik a Kelet-Európaiak második viszonyulási attitűdje a Nyugathoz: a sokat szenvedett emberek ressentimentes beállítódása, vagy a sok mindenben keresztülment öregek lenézése a boldogabb gyerekekkel szemben, akik még nem tudják, azt, amit ők. Sosem felejttem el az ehhez hasonló érzést, amit akkor észleltem magamon, amikor a hatvanas évek végén összeismerkedtem egy lelkes olasz maoistával, aki azt hitte, a kommunizmust azzal lehet megjavítani, ha szétverik a bürokráciát.

Igen, kitoloncolnák – térek vissza Máraihoz –, mert ebben az attitűdben benne van a koraérett kelet-európaiak bölcsessége, akik olyan poklokat jártak meg, amiket a boldogabb Európa-vég nem ismert, s akik úgy viszonyulnak hozzájuk, mint majd az ötvenes évek elején nézhetett volna az orosz Gulagról Szolzsenyicin Ivan Gyenyi- szovicsa, vagy a recski tábor Faludy Györgye azokra a szerencsétlen amerikaiakra, akiket meghurcoltak az Amerika-ellenes tevékenységet vizsgáló bizottság előtt és elvesztették az állásukat. „Igen, mondta (volna) Iván Gyenyiszovics vagy Faludy György, ők elvesztették az állásukat, ez igen sajnálatos, itt meg nekünk csak az életünket vették el”.

Mert persze Márai Sándor nem érthette meg itt a bolsevik totalitarizmus korszakát, mert elment Amerikába, s amit elveszített ezzel, bár lelkét megmentette, az érzékeny és kritikus olvasó közönséget, s csak esztéták a megmondhatóí, hogy mit veszített el közben önfegyelemben és pontosságban, s hogyan esett olykor – érzésem szerint – túlbeszélés hibájába.

Márai és a többi kelet-európai harmadik sajátossága, hogy mindig a nemzetek Európájában gondolkodnak. Fel sem merül bennük az European citizenship, ők egyenként vették szemügyre Európa nemzeteit. Láttuk már Márainál, hogy miként nézett a svájciakra. Most nézzük meg: mit mond az olaszokról és franciákról.

De aztán tovább ment Olaszországba, ahová – s ezt még most nem tudhatja - majd 1949-ben disszidálni fog. Itt minden ismerős volt számára: „A férfiak milyen kopot-tak! A vonat elindul, s már betört, deszkával, papírral ragasztott ablakot látok, házakat tető nélkül. Fázom, de otthonosan érzem magam. Mindez ismerős. Ez már a háború, s ami azt követi, a kopott ruhák, fénytelen szemek, majszoló, szegény emberek, gyanakvás, turkálás, cserepek, hulladékok, a büntetés. Ez természetes. A milánói pályaudvar vastetőzetének nincsen egyetlen üvegtáblája. Mint a Keleti – gondolom.³⁹ Az olaszoknak nincsen semmiféle alkati betegségük, valósággal ugrándoznak és tapsikálnak e tény fölötti örömben. Mint fasiszták haszontalanságokat követtek el, több ablakot bevettek a világban, rikoltoztak és ugrándoztak, kárt csináltak és zavarták a felnőtteket:, ezért felnőttek – az angolok és amerikaiak – most sarokba állították őket. S mindenesetre vastag karéj lekváros kenyeret is nyomtak a markukba. S a nevelők – az angolok és amerikaiak – a háta mögött összenéznek, mosolyognak és csendesen (angolul, hogy ne értse) ezt mondják: 'Haszontalan, de jó szíve van'”⁴⁰ Hát igen, ezek az olaszok: jó szívük van, bár kicsit haszontalankodtak a Mussolini

alatt, kicsit sarokba állítják most őket, de igazán nem lehet rájuk haragudni: Don't worry. S Olaszország – lényegében - épen maradt területileg a rosszkodás után.

Bezzeg a franciák! Negyven százaléka kollaborált a németekkel a megszállás vége felé, s ha a megszállás még egy-két évig tart, hatvan vagy heten százalék a németekkel tart. „Tudják ezt, s most röstellik magukat”.⁴¹ Nem tudom, hogy ez így volt-e, ahogy Márai leírja. De ha így volt: gondoljuk meg, hogy a német megszállás négy évig tartott Franciaországban, s el tudom képzelni, hogy az egyébként pedáns, kispolgári és idegengyűlölő (igen, ne felejtsek el, hogy még egy-két évtizeddel ez előtt is, mikor a hetvenes évek elején Párizsban jártam, egy egyetemista azt mondta, ha eltévedek, ne öregtől kérdezősködjem, hanem egy fiatalabbtól, mert az öregek utálják az „étranger”-t) franciák most ugyanolyan kisebbségi érzéssel tekintettek a jól szervező és öntudatos Übermenschekre, mint a németek ugyanilyen kisebbségi érzéssel tekintettek a francia kultúrára a XVIII. században, amikor Herder és Fichte kitalálták a nacionalizmus eredetileg nem-agresszív elméletét. De nemcsak ez a baj a franciákkal. Hanem az is, hogy mímelik a győztest, holott tudják, hogy nem azok. „Hazugságban, hazug képzetekkel nem lehet élni, mert belebetegszik az ember. A franciák most ezt cselekszik. Azt mondják: 'Győztünk'. Nem igaz, nem győztek. Csak meghagyták nekik egy győzelem illúzióját. Azt mondják: 'Nagyhatalom vagyunk'. Nem igaz, nem nagyhatalom többé. Középhatalom, másodrendű szerepkörrel a világban. És így tovább... Egy nagy nép, melyet a hideg ráz, mert nem tud szerepet találni tulajdon emberi nagyságához. Ezért beteg.”⁴²

De bezzeg nem így nézett a franciákra vagy két évtizeddel azelőtt, mikor először Franciaországba utazott. Németországból ment, ahol már több évet élt. Németország neki nem volt Európa: „Mi odahaza Kassán és az egész Felvidéken, öntudatlanul, de talán nem is olyan öntudatlanul, egy kissé német módra éltünk. Németül folyékonyan és azt hiszem, tűrhetően helyesen beszéltem már gyerekkoromban... Drezdában vagy Weimarban soha nem éreztem a azt az idegenségpánikot, amely később gyakran meglepett valamelyik francia vagy angol városban...”⁴³ Ezért aztán 21 évesen, azt írta haza első levelében Berlinről, hogy „Minden igen nagy itten, csak olyan különösen vidékies”⁴⁴. És amikor ezt az ismerősséget igyekszik meglelni, abban találja meg, hogy „egy württembergi német ugyanazzal az érzésséggel reagál egy Goethe-sorra, mint ahogy visszhangzottam én vagy osztálytársaim a kassai és pesti iskolákban”⁴⁵ – öntudatlanul megerősítve Szekfű Gyulának az első világháború alatt írt a *Magyar állam életrajzában* kifejtett ama nézetét, hogy Magyarország mindéiglen a germán kultúrkörhöz tartozott. Tehát Németország neki nem volt Európa (hiszen Közép- Európának mi a keleti, ők meg a nyugati részéhez tartoztak), hanem Európa neki is, mint hajdan Czeslaw Milosznak, Franciaországgal kezdődött. És benne is csak a határátlépésnél fogalmazódott meg.

Kétségtelenül ők „készültek a Nyugatból”, tudták a francia forradalom és Napóleon korától a francia történelmet, ismerték Zola, Anatole France és Maupassant regé-

nyeit, tanultak franciául Clementine kisasszonytól, ismerték francia illatszerek és pomádék neveit, úgy sőt még elegánsabban öltöztek, mint a franciák, s ezért úgy utaztak Párizsba, hogy nevelőik nem vallanak szégyent velük odakünn. És mégis... a vonaton – érdemes időzni az első benyomásnál, amit rögzített – „azzal a szemérmes drukkal ültünk ahogy a vidéki rokonok köszörülik torkukat és tisztogatják cipőjüket, ha fővárosba vetődnek a gazdag és befolyásos atyafiak látogatására? A ’nyugati kultúra’ kissé lógott rajtunk, mint a frakk a négeren. Idegeink büntudatosan lázadoztak. A kapuban gyanítani kezdtük, hogy a ’Nyugat’ valami más is, mint Anatole France művei, meglehetősen rossz magyar fordításokban, Ady párizsi benyomásai, francia divatlapok és bajuszpedrők, történelmi leckék az iskolában, s rosszul kiejtett francia szavak, melyeket odahaza olya hatásosan lehetett elhelyezni a köznapi beszédben. Kezdtük sejteni..., hogy polgárnak lenni a szó nyugati értelemben más, mint polgárnak lenni odahaza:, nemcsak a négy szoba teszi meg a gőzfűtés, a cselédek, Goethe összes művei a könyvszekrényben, meg a finom úri társalgás, s Ovidius és Tacitus műveinek ismerete, mindez egy kultúra érintkezési felületeinek horzsolópontjain függött csak össze lazán azzal a másik, valódi polgáriassággal, amelynek látására indultunk most. Zavartatva éreztük, nagyon finom idegekkel, hogy polgárnak lenni nem egészen ugyanaz Nantes-ban, mint Kassán – s mi odafent, a mi ’nagy urbanitású’ felvidéki városainkban, valahogy kínos-lelkiismeretesen voltunk polgárok, úgy iparkodtunk, mint az eminens diákok, valósággal szorgalmi feladatokat végeztünk polgáriasságból, ernyedetlenül civilizálódtunk... Nyugtalanul néztem körül. Félttem és feszengtem, mint diákkoromban, mikor valamilyen nehéz tantárgyból, magánszorgalomból és a többiek bosszantására jelesre akartam felelni... Szentül eltökéltem, hogy jelesre felelek Európából⁴⁶”. Nos, úgy gondolom, hogy ez a diákos, kicsit felnéző attitűd az, amivel mi Kelet-Európaiak nézzük Európát: mind- annyian jelesre akarunk felelni Európából.

Aztán úgy alakul, hogy 16 évig él Párizsban, s folytonosan meg akarja fejteni franciák titkát. Nem akarjuk az írói invenciózusság számtalan próbálkozást idézni, hanem talán csak végeredményt: „Igen, franciák voltak. Jakobinisták voltak és szabadkőművesek, katolikusok és hugenották, kispolgárok és kommunisták:, nem voltak ’fajta’ sem, a szó vérségi értelmében, de megmásíthatatlanul franciák voltak életmódban, magatartásban és szemléletben. Ahogy a piacon veszekedtek, ahogy istenre gondoltak, ahogy a valóságot érzékelték, ahogy ’rendetlenek’ voltak magánéletükben, s ahogy rendbe szedték kritikus pillanatokban gondolataikat, mindebben megközelíthetetlenül franciák voltak. Nyelvüket, modorukat eltanulta az idegen:, magatartásuk titkát nem tanulta el soha”⁴⁷.

Jegyzetek

- ¹ Ring Éva(Szerk.): Helyünk Európában. Magvető.Bp.1986. I.köt.389. (jegyzetben).
- ² L. Ring Éva.im.497-531.
- ³ L. Szekfű Gyula: A Dunatáj szellemi egysége. In: Ring Éva:im.530.o.
- ⁴ L.Szekfű Gyula:im.531.
- ⁵ L. Révai József: „Pánzlávizmus” és „szellemi honvédelem”. Németh László: Most, punte, silta. Bethlen István: emlékirat a várható békefeltételekről. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Új, ésszerűbb, szerveesebb, történelmibb rendet a középső Dunavölgyébe! In: Ring Éva: i. m. 5 32–545., 552–556., 557–576., 585–599.
- ⁶ Bethlen István: Emlékirat a várható békefeltételekről. In: Ring Éva: im.557. „A magyar megoldásnak tehát nemcsak magyar szempontból kell jónak, sőt a lehető legjobbnak lennie, de jobbnak kell lennie európai szempontból is minden más megoldásnál..”
- ⁷ Berend T. Iván: előszó. In: Ring Éva:im.35.
- ⁸ L.Wber, Max: A protestáns etika és akapitalizmsu szelleme. Gondolat.Bp. 1982. 7.
- ⁹ Weber, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.Magvető.Bp.1982. 7.
- ¹⁰ Weber, Max:im.14.
- ¹¹ Weber, Max: Gazdaságtörténet. KJK. Bp.1979.224.
- ¹² Weber Max A protestáns etika...21.
- ¹³ Weber, Max: Gazdaságtörénet.id.kiad.287.
- ¹⁴ Weber, Max: Gazdaság és társadalom 2/1. KJK:Bp. 1992.254.
- ¹⁵ Weber, Max: A protestáns etika...Id.kiad. 325.
- ¹⁶ L. Bibó István: Válogatott tanulmányok.Magvető.Bp.1986. I. köt. 125-1229.
- ¹⁷ Bibó István.Válogatott tanulmányok. Id.kiad.III.köt.44.
- ¹⁸ L. Weber, Max: Állam, politika, tudomány. KJK. Bp. 1970. 403–404. „Megmerevedett szellem az ez eleven gép is, amelynek a bürokratikus szervezetet nevezhetjük a képzett szakmunka specializációjával, a hatáskörök elhatárolásával, a szabályzatokkal és a hierarchikusan felépített engedelmisségi viszonyokkal. Ez a gép holt gépel szövetkezve munkálkodik ma azon, hogy felépítse a jövő szolgásgának házát, ahova az emberek egykor olya tehetetlenül fejet hajtva kényszerülnek belépni, mint az óegyiptomi állam fellahjai, ha ügyeik intézésében szemükben a végső és egyetlen érték kizárólag a technikailag jó, azaz a racionális hivatalnoki igazgatás és gondoskodás marad...’Organikus’, azaz keleti-egyiptomi társadalmi tagozódás dereng fel előttünk, amely csak abban különböznék a keletitől, hogy olyan szigorúan racionális lenn, mint a gép...Ha tekintetbe vesszük a bürokratizálódási tendenciának ezt a feltétlen túlerejét, akkor mennyiben lehet még egyáltalán megmenteni a valamilyen értelemben ’individualista’ mozgási szabadságnak valamiféle maradványát?”
- ¹⁹ L. Weber, Max: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1.KJK. Bp. 1987. 228-232.
- ²⁰ L. Weber, Max: A protestáns etika..Id.kiad.10.
- ²¹ L. Nagy Endre(Nikodémosz álnéven): A tendenciózus naivitás igazsága. PÁRIZSI MAGYAR FÜZETEK. 16.1985.183-193.
- ²² Vázlatunk a következő műveken nyugszik: Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom(VT. I), Az európai társadalomfejlődésről (1953-56) (In: Dénes Iván Zoltán (Szerk.): A hatalom humanizálása. Tanulmány Kiadó. Pécs. 1993.), Az európai társadalomfejlődés értelme (VT.III.), valamint Az 1956 utáni helyzetről (VT. IV.).
- ²³ Bibó István: Válogatott tanulmányok.Magvető.Bp.1986.62.
- ²⁴ Bibó István: Válogatott tanulmányok. Id.kiad.II.köt.197.

- ²⁵ L. Bibó István: i. m. 211.212.
- ²⁶ Bibó István: i. m. 227.
- ²⁷ L. Szűcs Jenő–Hanák Péter: Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben 3. Budapest, 1986.
- ²⁸ Szűcs Jenő: Magyarország regionális helye Európában. A középkor. In: Szűcs Jenő, Hanák Péter: i. m. 13.
- ²⁹ Hanák Péter: Közép-Európa mint történeti régió az újkorban. In: Szűcs Jenő, Hanák Péter: i. m. 14–25.
- ³⁰ Hanák Péter: i. m. 22.
- ³¹ Hanák Péter: i. m. 22.
- ³² Milosz, Czeslaw: Szülőhazám, Európa. Kalligram–Vigilia. (Ford. Bojtár Endre). Budapest, 1993, 31–32.
- ³³ Venclova, Tomas: Litvánok és... (Válogatott esszék). (Ford. Bojtár Endre, Bojtár Péter, Körner Gábor, Laczházi Aranka, Páll Erna). Európa, Budapest, 2003, 69.
- ³⁴ Márai sándor: Európa elrablása. Akadémiai–Helikon. Budapest, év nélkül, 103.
- ³⁵ Milosz, Czeslaw: i. m. 93.
- ³⁶ Milosz, Czeslaw: i. m. 96.
- ³⁷ Milosz, Czeslaw: i. m. 99.
- ³⁸ Márai Sándor: Európa elrablása. Akadémiai–Helikon, Budapest, év nélkül, 11–12.
- ³⁹ Márai Sándor: i. m. 34.
- ⁴⁰ Márai Sándor: i. m. 62.
- ⁴¹ Márai Sándor: i. m. 82.
- ⁴² Márai Sándor: i. m. 60.
- ⁴³ Márai Sándor: Egy polgár vallomásai. Európa, Budapest, 2004, 205–206.
- ⁴⁴ Márai Sándor: i. m. 206.
- ⁴⁵ Márai Sándor: i. m. 207.
- ⁴⁶ Márai Sándor: i. m. 203–204.
- ⁴⁷ Márai Sándor: i. m. 345–346.